

РОЗДІЛ 3

ЗВ'ЯЗОК СУСПІЛЬНОЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМЦІВ

3.1. Акультурація

3.2 Зміни стратегій благодійності

3.3. Інтелектуальний портрет підприємця:

а) останній маскіл Дрогобича Ашер Зеліг Ляутербах

б) бухгалтер Самуель Абель Апфель

3.4. Теоретичне підґрунтя для економічної діяльності: „Дрогобичер Цайтунг” і самокритика.

Економічне становище єврейських підприємців дозволяло підтримувати діяльність єврейської громади, а значить, їхня роль не обмежувалася бізнесом і часто торкалася також політичної, культурної, соціальної сфери. Ці сфери могли бути тісно пов'язаними між собою, як наприклад у випадку благодійності чи бути відокремленими, як наприклад літературна та економічна діяльність. Метою наступного розділу є розглянути способи взаємодії бізнесової, культурної та соціальної сфер на прикладі декількох сюжетів – особливостей благодійності у Дрогобичі та Бориславі, діяльності підприємця-письменника Ашера Зеліга Ляутербаха і переосмисленні економічної ролі євреїв у місцевих газетах „Дрогобичер Цайтунг” та „Gazeta Naddniestrńska”. Цей розділ має на меті з'ясувати, як економічна діяльність бориславських євреїв-підприємців, робітників, впливає на переосмислення євреями своєї економічної ролі та їхнє самосприйняття, а також на характер акультурації. Важливо з'ясувати, наскільки дрогобицькі євреї усвідомлювали себе, як окремого суб'єкта нового капіталістичного суспільства і бачили в економічній діяльності підвалини для своєї нової ідентичності, а також в який спосіб це було для них

2.1. Акультурація

Вибір культурної орієнтації є важливою рисою портрета єврейського підприємця Дрогобича. Яку з опцій – німецьку чи польську обирали для себе підприємці? Чи було пов'язане засвоєння норм зовнішнього середовища з частковою втратою своєї етнічної чи релігійної ідентичності?

Проблема акультурації єврейських бізнес-еліт Дрогобича та Борислава постає перед нами в поколіннєвому вимірі. Старше покоління дрогобицьких підприємців – перших активістів, що ввійшли в бізнес у 60-х роках здебільшого асоціювали себе з німецькою мовою та культурою. Вияви культурних преференцій дрогобицьких бізнесменів можна спостерігати, насамперед, на прикладі їхньої участі в культурних товариствах. Однієї з основних груп активною в 1880-1890-х роках, від якої залишилися здебільшого лише

вторинні джерела, такі як згадки у пресі, було „Читацьке товариство” - „**Lese und Geselligkeitsverein**”, закладене в 1879 році. Товариство декларувало свою мету як „сприяння освіті та просвітництву, прогресу і взаємному зближенню свої членів, а також піклуванню про івритську мову та літературу”¹. Повідомлення про діяльність товариства з’являлися у німецькомовній газеті „Der Israelit”, в польськомовній „Izraelita”, та інших. В клубі можна було читати газети, провадити дискусії, а також товариство організовувало вечори до урочистих подій, наприклад до річниці смерті філософа і маскіла Мозеса Мендельсона. Лектори, серед них Самуель Апфель, Александер Шорр і Візенберг читали доповіді про життя філософа, зокрема порівнюючи приязне німецьке середовище часів Мендельсона з сучасним лекторам, антисемітським².

Про значення німецької мови в середовищі Дрогобицьких підприємців, можемо зробити висновок і з ділової переписки. В 1880-х роках Гірниче староство в Кракові вело кореспонденцію польською мовою, отримуючи відповіді, зокрема від фірми „Перша Бориславська Нафтова Компанія” (Erste Boryslawer Petroleum Compagnie) виключно німецькою мовою³. Німецька мова залишається мовою документації і для всієї бориславської гміни. В 1873 році солтис Борислава писав прохання до Гірничого староства відправляти кореспонденцію німецької мови, оскільки лист польською і ще „неясно і незрозуміло стилізованою” ніхто в гміні не може зрозуміти⁴.

Польське середовище Дрогобича виразно засуджувало єврейські товариства за пронімецьку орієнтацію. „Gazeta Naddniestrzanska” сприймала німецькомовність учасників „Lese und Geselligkeitsverein” як ознаку ворожості до польського середовища і ознаку застарілості. Згідно з газетою, товариство заклали „молоді люди старої дати, виховані в душі і традиціях німецької системи”⁵. Таке ж ставлення перейняв „Nowy Kurjer Drohobycki”, вже з більшою іронією називаючи товариство „гніздом аматорів германської культуртрегерії” та „шайкою фанатичних, темних і в німецький бік скривлених хасидів”. Саме небажання провадити діяльність в польському душі є причиною антисемітизму⁶. На свій захист в наступному номері „Lese und Geselligkeitsverein” зауважило, що для молоді в них завжди є набір польськомовних газет, таких як „Nowa Reforma”, „Kurjer Lwowski”, „Nowy Kurjer Drohobycki”, „Ojczyzna”, „Świat”, але старше покоління не володіє польською, тому для них обрані чотири німецькомовні газети⁷.

Не завжди, втім, вибір польської чи німецької опції співпадає з вибором покоління

¹ Vermischte Nachrichten//Der Israelit. 24 December 1880, p.3

² B.G. Korespondencye. Izraelita. Lwów, 5 lutego 1886, S.7

³ Starostwo Górnice, 298/25 1873

⁴ Starostwo Górnice, 298/14 1873

⁵ B. Lese- und Geselligkeits-Verein w Drohobyczu//Gazeta Naddniestrzanska Nr. 23, 1885 S.2

⁶ Kronika. Nowy Kurjer Drohobycki, Nr. 3. 1 lutego 1890, S.3

⁷ Kronika. Nowy Kurjer Drohobycki, Nr. 4. 15 lutego 1890, S.2

(зрештою, вислів „молоді люди старої дати” свідчить про те, що вік учасників не міг бути перешкодою для знання польської мови). Пронімецькі симпатії серед дрогобицьких євреїв можна помітити навіть на початку 20 століття, зокрема газета „Drohobyczer Zeitung” виходила німецькою мовою та з івритською графікою до 1914 року.

Так і ознаки пропольських симпатій з'являються ще в другій половині 19 століття. Найбільш класичним прикладом є постать Мавриція Готтліба (1856-1879) – художника, який належав до школи Яна Матейки. Ідея польсько-єврейського порозуміння надихала Готтліба обирати в своїх творах тих єврейських історичних персонажів, які виступають символом інтеграції (Уріель да Коста, Естерка, Шейлок і т.д.)⁸ Все ж роботи Мавриція Готтліба були радше виявленням інтеграціонізму, а не польського націоналізму і прагнень відділитися⁹. Маврицій Готтліб походив з середовища євреїв-бізнесменів, його батько – Готтліб був власником копалень. Ключовим етапом формування Мавриція як художника була його освіта. Ще одним раннім прикладом пропольської орієнтації була постать неогоціанта Бернарда (Беріша) Гольдберга, який в 1880-ті роки дописував до „Gazety Naddniestrzanskoj”. Бернард Гольдберг був чоловіком Іти Ляутербах та зятем Ашера Зеліга Ляутербаха¹⁰. У своїй промові в синагозі на честь дня народження цесаря 18 серпня 1879 року, Гольдберг, попри вживання класичних лоялістських зворотів, заявляє також:

„Najjaśniejszy Pan, wiedziony prawdziwą ojcowską życzliwością i pieczołowitością dla naszego kraju, nie poprzestał na obdzielaniu nas dobrodziejstwami z ogólnej konstytucyi wyphywającemi, ale obdarzył nas jeszcze drogocennemi ustawami, nieprzerwany rozwój naszej narodowości na celu mającemi, którym zawdzięczmy, że nasza mowa ojczysta, ta najdroższa spuścizna po naszych przodkach odziedziczona stała się dziś wykładową i urzędową w szkole, sądzie i urzędzie, że akademia umiejętności w Krakowie przez Najjaśniejszego Pana wspaniałomyślnie założona a hojnie wyposażona, to jedyne w całej Polsce ognisko światła i wiedzy polskiej swą gorliwą a chlubną działalnością na polu naukowem, do podniesienia i rozkwitu oświaty i nauki na tle narodowem osnutych znacznie się przyczynia”¹¹.

Польська мова була не лише мовою промови в синагозі (що свідчило про її розуміння аудиторією, але й названа Гольдбергом „рідною мовою”, що звучить справді незвично. В

⁸Mendelsohn, Ezra. *Painting a People: Maurycy Gottlieb and Jewish Art*. Waltham, MA: Brandeis University Press, 2002. P. 138

⁹Mendelsohn, Ezra. *Painting a People: Maurycy Gottlieb and Jewish Art*. Waltham, MA: Brandeis University Press, 2002. P. 97

¹⁰ В 1890 році Бернард Гольдберг мешкав у Відні, тоді як його дружина Пессель Ляутербах далі в Дрогобичі, згідно з шлюбним записом їхньої доньки Рузі Гольдберг Lviv PSA AGAD Births 1877-99 Marriages 1870-99, с. 128

Lauterbach L. *Chronicle of the Lauterbach family: bibliographical notes*// L. Lauterbach. – Jerusalem, 1948. – P.28

¹¹ Goldberg Bernard. *Mowa miana w Synagodze drohobyckiej podczas Nabożeństwa odprawionego na dniu 18 Sierpnia 1879 r. na cześć urodzin Najjaśniejszego Pana Cesarza i Króla Franciszka Józefa I*. Samborz, Nakładem autora. S. 7

1885 році Бернард Гольдберг виступив за перейменування „Lese und Geselligtsverein” на „Czytelnię postępową”, чим викликав незадоволення більшості учасників, а зокрема Majorka Segala, що запропонував виключити Гольдберга з товариства¹².

Зміни, які відбувалися в середовищі були цілком усвідомленими. В своєму заповіті бухгалтер фірми Гартенберга і Гольдгаммера Абель Апфель просить, щоб напис на зворотній стороні мацеви було зроблено польською чи німецькою мовою, для нащадків, які уже не знатимуть іврит. Однак при цьому він наказує нащадкам, щоб ім'я дому Апфель не стало „деюдеїзованим”, а значить не пов'язує зміну мови з втратою єврейської ідентичності¹³.

Симпатії до сіонізму наприкінці 19 століття були досить поміркованими. В 1887 році на сторінках газет „Ojczyzna” і „Gazeta Naddniestrzanska” розгорілася дискусія з приводу товариства „Einigkeit”, заснованого в тому ж році редактором і видавцем Ароном Зупніком. „Ojczyzna”, яка симпатизувала польській „асиміляції” звинуватила „Einigkeit” у вживанні німецької мови, та схилянні євреїв до еміграції¹⁴. Арон Зупнік в наступному номері спростував звинувачення, визначивши програму товариства як осуспільнення євреїв та плекання іврити¹⁵. Організацію „Einigkeit” (до котрої також входили Абель Апфель та Зеліг Ляутербах) можна було б назвати протосіоністичною.

Характер акультурації дрогобицьких євреїв змінюється на початку 20 століття, що можна помітити на прикладі наступного покоління промисловців. Якуб Феєрштайн (1866–1927), промисловець та бургомістр, представник тієї самої суспільної групи, що Гартенберги, Ляутербахи, Гольдгаммер виступає як прихильник польської опції. Під час „кривавих виборів” Феєрштайн підтримав Натана Ловенштейна (1859–1929), пропольського адвоката, одного з засновників „Agudath Achim” і організацій „Zjednoczenie”. Сам Якуб Феєрштайн також входив до організації „Zjednoczenie”¹⁶. Товариство „Zjednoczenie” декларувало свою мету як об'єднання всіх євреїв поляків, усвідомлення єврейської молоді в польському дусі і наголошувало на протиставленні ідеям сіонізму¹⁷.

Акультурація мала безпосередній зв'язок з економічною ситуацією євреїв у промисловості. Попри те, що еліти володіли польською та німецькою, необхідними для успішного ведення бізнесу, для робітників різних рівнів відсутність знання мови ставала безпосередньою перешкодою для повноцінної участі в промисловості. Більш кваліфікована

¹² B. Lese- und Geselligkeits-Verein w Drohobyczu//Gazeta Naddniestrzanska Nr. 23, 1885 S.2

¹³ „dass ja nie die Möglichkeit intrete, dass der Stamm des Hauses Apfel, der von früheren Generationen bis auf mich so treu und fest am Judentum hingen, entjudet werde” Schorr A. Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott entschlafenen verdienstvollen Gemeindegliedes Samuel Abel Apfel: in Pietät und Dankbarkeit gewidmet vom Ier. Cultus-Vorstand in Drohobycz//A. Schorr. – Drohobycz, 1891 – S. 14

¹⁴ Що важливо, програма „Einigkeit” пропонувала також нові економічні завдання для євреїв, зокрема виховання з них ремісників та еміграцію Anonym. Kwestya żydowska rozwiązana w Drohobyczu. Ojczyzna. Nr. 15, 15 listopada 1887 S. 2-3

¹⁵ Żupnik A. Do artykułów: Kwestya żydowska rozwiązana w Drohobyczu. Ojczyzna. Nr. 15, 15 grudnia 1887 S. 4

¹⁶ Piąte sprawozdanie wydziału tow. akad. „Zjednoczenie” za rok adm. 1912-13 S. 74

¹⁷ Piąte sprawozdanie wydziału tow. akad. „Zjednoczenie” za rok adm. 1912-13 S.10

праця вимагала навчання на курсах і в школах, де навчання було польською мовою. На початку 20 століття саме польська мова в школах ставала перешкодою для навчання євреїв у ремісничих школах¹⁸. Кроки до подолання цієї ситуації можемо бачити в Бориславі та Дрогобичі з кінця 19 століття. Вже згадана вище школа барона Гірша відкрила мовні курси для наглядачів шахт. В 1901 році *Drohobyczer Zeitung* оголосила про відкриття торгівельної школи, де були курси польської, німецької, французької та англійської мов¹⁹.

Модерність

Індустріалізація і участь євреїв у розвитку промислу тісно пов'язані з емансипацією і рівнем їх адаптованості до суспільства. Приклади євреїв у Франції чи Росії свідчать про те, що промисел акумулює в собі саме найадаптованіших, тих хто був наймодернішим або видавався таким, в порівнянні з рештою населення²⁰. Ситуація з євреями Дрогобича показує парадоксальний приклад, коли групу, яка мала бути носієм модерності звинувачують у відсталості.

2.2. Зміни стратегій благодійності

Середовище Дрогобича та Борислава є перспективним для дослідження єврейської благодійності, з огляду на присутність у ньому в XIX ст. значної кількості як і єврейських підприємців, так і робітників чи єврейської бідноти. Індустріалізація міста та трансформація традиційної єврейської спільноти містечка призводили до поглиблення розколу між її багатшими і біднішими членами. Водночас благодійність буда типовим способом зв'язку між різними групами єврейського суспільства у домодерному суспільстві і водночас, складовою частиною нової капіталістичної етики XIX століття. Аналіз стратегій благодійності, як засобу для об'єднання різних соціальних прошарків єврейської громади дозволяє розглянути такі питання як етнічна і релігійна солідарність у єврейській спільноті на зламі епох, усвідомлення першими капіталістами соціальної відповідальності, а також плани і програми західноєвропейських єврейських організацій щодо Галичини.

Якщо ми глянемо на Дрогобич кінця XIX ст., то побачимо, що там присутні різні

¹⁸ Tenenbaum, J. *Zydowskie problemy gospodarcze w Galicyi*. – Wieden: Nakładem Dr. Wilhelma Berkelhammera ("Moriah"), 1918. – с. 62

¹⁹ Lokal Bericht//*Drohobyczer Handels-Zeitung*, –1901. –25 Oktober. - S.6

²⁰ Російський приклад. Nathans, Benjamin. *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Berkeley: University of California Press, 2002. p. 126 Французький Pierre Birnbaum. *Le Role Limite des Juifs dans l'industrialisation de la société Francaise in* Bordes-Benayoun, Chantal, Alain Médam, and Pierre-Jacques Rojtman. *Les Juifs Et L'économique: Miroirs Et Mirages*. Toulouse: Presses Universitaires Du Mirail, 1992.

моделі благодійності, які могли співіснувати водночас. Перша з них – це благодійність, представлена західноєвропейськими організаціями Фондації барона і баронеси Гірш та Альянс Ізраеліт Універсель. Ці організації, які, втім мали місцеві філії, були спрямовані на акультурацію та інтеграцію східноєвропейського єврейства, зокрема в Галичині. Іншою моделлю благодійності була діяльність дрогобицьких підприємців та лідерів спільноти, яку вони провадили за допомогою власних товариств. Важливо з'ясувати які види благодійності існували у Дрогобичі та Бориславі, щоб зрозуміти їхню залежність від індустріального середовища регіону, та прослідкувати як з'являються перші ознаки благодійності нового типу.

Благодійна активність, як складова діяльності підприємців XIX-XX століття є також важливою для розуміння ідентичності та ієрархії цінностей певних груп. Зокрема це стосується євреїв, через специфіку їхньої релігійної приналежності. В юдаїзмі благодійність, стимульована релігійною необхідністю бути милосердним до бідним, а також ідеєю, що багаті повинні ділитися частиною заробленого з менш щасливими людьми, була важливою частиною суспільного життя в домодерну добу. Вона також визначала респектабельність у товаристві²¹. В індустріальному суспільстві XIX століття концепція благодійності змінюється. Імплицитною ціллю благодійності стало соціальне конструювання та вплив на бідних. Метою благодійника стає не просто нагодувати бідних людей, але, насамперед, заохотити їх до роботи, навчити ощадливості і забезпечити політичну лояльність. Також для підприємців та банкірів благодійність була важлива як символічний капітал, який дозволяв краще інтегруватися у суспільство. При цьому важливими є вибір мети та засобів здійснення благодійності і риторика філантропів, як маркери ціннісних орієнтирів середнього класу²². Зміна традиційної моделі ситуативної благодійності, на благодійність заплановану у Західній Європі припадає на XIX століття. Патерналістське ставлення до робітників, а також віра в те, що орієнтація на молодих людей забезпечить більшу ефективність призвели до зміни методів та стратегій. Серед нових стратегій, можна також відзначити спосіб збору грошей. В новому типі благочинності це організація добродійних балів, публікація брошур, жіночі комітети, як у випадку єврейських еліт Петербурга. У випадку столиці Росії, ще однією з характерних рис була орієнтація не на місцевих євреїв, а на тих, хто жив у смузі осілости²³.

Питання окремішності єврейської благодійності в індустріальному суспільстві є проблематичним, адже в XIX столітті єврейські благодійні організації, такі як Альянс

²¹Weissbach L.S. The Nature of Philanthropy in Nineteenth-Century France and the mentalité of the Jewish Elite// Jewish History. – 1994. - Vol. 8. No. ½. - P.192

²²Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860-1914//L.Lindner. – Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2006. – S.391

²³Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia//B.Nathans. – Berkeley: University of California Press, 2002. – P.146

Ізраеліт чи фундація барона Ротшильда наслідують французькі моделі та стратегії благодійництва. З кінця XVIII ст. серед єврейських філантропів поширюється ідея благодійництва, як необхідного засобу для консолідації єврейства. Гаскала сприяла тому, що ідеї благодійництва починають включати в себе концепції зміни занять серед євреїв для їхньої кращої адаптації до неєврейського суспільства. Світська освіта та продуктивні професії мають сприяти включенню євреїв до суспільства та, зокрема, ліквідації бідності²⁴. Як ми можемо помітити, концепції благодійності серед неєврейських філантропів та, близьких до Гаскали єврейських є дуже схожими. Частково цю схожість можна пояснити бажанням маскілів адаптуватися до суспільства, однак, можна припустити, що такі погляди виникали на певному етапі розвитку еліт (єврейських та неєврейських) та зміні їхніх поглядів на ідею благодійності. Варто також зазначити, що ці поділи не є абсолютними і діяльність одного благодійника могла підпадати водночас під різні категорії, як, зокрема, у випадку Мозеса Монтефіорі²⁵.

Мотив допомоги бідним з'являється у біографічних та автобіографічних текстах, які стосуються представників єврейського підприємницького кола. Здебільшого це вимога формули, необхідна деталь у біографії. Ашер Зеліг Ляутербах (1826-1906), підприємець, згадував благодійну активність в біографічних зарисах своєї сім'ї, підкреслюючи безкорисливість та анонімність благодійництва. Наприклад він описує історію своєї бабусі Ханни, яка продала всі коштовності для того, щоб допомогти "бідним народу ізраїльського"²⁶, згадує своїх батьків, дім яких "був відкритим для всіх"²⁷. В некролозі своєї дружини Хаї Басі (1820-1890) він перш за все зазначає, що вона завжди простягала руку допомоги і намагалася, щоб ця допомога була анонімною. Власне дружина надихнула Ляутербаха побудувати дім навчання та молитви, і власноруч подавала чай²⁸. Такі деталі додавали дещо агіографічного відтінку біографіям.

Згадки про благодійність людей безпосередньо пов'язаних з бізнесом (які становлять групу нашого зацікавлення) також з'являються в творах і спогадах про них. В тексті на пам'ять Самуеля Апфеля, головного бухгалтера фірми "Гартенберг, Гольдгаммер, Ляутербах" відзначення благодійної активності покійного займає значну частину тексту. Одним з лейтмотивів позитивної оцінки Самуеля Апфеля є те, що йому було "простіше давати, аніж

²⁴Penslar, D. J. *Shylock's children : economics and Jewish identity in modern Europe*//D. J. Penslar. – Berkeley: University of California, 2001. - P.105

²⁵Green A. *Rethinking Sir Moses Montefiore : Religion, Nationhood, and International Philanthropy in the Nineteenth Century*//*American Historical Review*. – 2005. – P.649

²⁶Lauterbach L. *Chronicle of the Lauterbach family: bibliographical notes*// L. Lauterbach. – Jerusalem, 1948. – P.11

²⁷Ляутербах З. *Автобіографія*//З.Ляутербах//*Сефер зікарон лі-Дрогобіц, Боріслав єга-севіва*; ред. Н.М.Гельбер. – Тель-Авів: Іргун Йоце Дрогобіц, Боріслав єга-севіва, 1959. – С.88

²⁸Lauterbach L. *Chronicle of the Lauterbach...*P.19

отримувати”. Апфель, зокрема був засновником “Єврейської народної кухні” і головою “Жіночого товариства”²⁹. В заповіті Апфель наказує створити з його грошей благодійний фонд і назвати його іменем. Така практика була досить популярною, зокрема створення благодійних фондів у своїх заповітах відзначили дрогобицькі єврейські підприємці Гірш Гольдгаммер і Мозес Гартенберг³⁰. Благодійна діяльність становила невід’ємний елемент портрету людини з високим суспільним та майновим статусом при цьому її значення могло виходити за межі єврейської спільноти. Так, про благочинну діяльність дружини підприємця Мозеса Гартенберга Отилії Гартенберг схвально відгукувалася і неєврейська преса. Зокрема “Кур’єр Дрогобицький” в 1914 році випустив статтю з нагоди річниці смерті благодійниці. Автор високо відзначив турботу Отилії Гартенберг про знедолених, зокрема згадавши дім старців, однак оминув будь-які згадки про єврейське походження благодійниці³¹. Хоча благодійна діяльність Отилії Гартенберг була скерована, здебільшого, на єврейське населення (при будинку старців, наприклад, був лише єврейський молитовний дім), сам факт філантропської діяльності підкреслював її високе суспільне становище у громаді.

Організаційно єврейська благодійність у Дрогобичі здійснювалася навколо декількох товариств. Напрямки благодійності були досить традиційними, як і для єврейських, так і для неєврейських підприємців XIX століття, а саме освіта, шпиталі і організація їдалень для бідних. Всі ці напрямки дозволяли заповнити прогалини у державній політиці, коли охорона здоров’я чи освіта часто були залишені приватним ініціативам. “Єврейська народна кухня” заснована в 1867 році об’єднувала лідерів громади – Герша Гольдгаммера, Александра Шорра, Самуеля Апфеля, Шулема Шраєра та інших. Метою організації було готувати кошерні страви для єврейської бідноти і розповсюджувати їх у холодну половину року з листопада по березень за найдешевшими цінами³². В 1892 році товариство змінило назву з “Єврейська народна кухня” на “Загальна народна кухня”, що демонструє відхід від благодійництва, орієнтованого виключно на своїх одновірців³³.

Однією з підставових благодійних інституцій у середньовіччі та в ранньомодерну добу був єврейський шпиталь – хекдеш. Такі організації, які поєднували в собі шпиталь та притулок для бідних були осередками благодійності. В XIX столітті цю роль переймають на себе єврейські шпиталі. Про важливість шпиталю в Дрогобичі, свідчить перш за все місце, яке він займає різних текстах, що стосуються благодійності. Зокрема, Ашер Зеліг Ляутербах,

²⁹Schorr A. Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott entschlafenen verdienstvollen Gemeindegliedes Samuel Abel Apfel: in Pietät und Dankbarkeit gewidmet vom Ier. Cultus-Vorstand in Drohobycz//A. Schorr. – Drohobycz, 1891 – S.19

³⁰ЦДАЛ – Ф. 165. – Оп. 10а. – Спр. 301 – 2 арк.

³¹Z powiatu//Tygodnik Drohobycski. – 23 Marca, 1912. – S.1

³²ЦДАЛ – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 137 – S.1

³³ЦДАЛ – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 137 – S.14

важливий єврейських підприємець, згадує про свої спроби організувати шпиталь у Дрогобичі у автобіографії. Шпиталь для бідних ізраелітів було відкрито в 1860 році, він містив 17 ліжок, що було досить небагато (для прикладу, схожий шпиталь у Бродах мав 80 ліжок)³⁴. Шпиталь у Дрогобичі був потрібен, в тому числі, з огляду на близькість фабрик та існування потенційно небезпечних ситуацій. в 1867 році Ашер Ляутербах у газетній публікації згадує, що у дрогобицькому шпиталі саме лікуються євреї, які постраждали при пожежі на шахтах³⁵. Цей проект виявився не дуже вдалим, оскільки, за словами Ляутербаха “недоброзичливці не дозволили його утримувати”. Відкрити новий єврейський шпиталь вдалося лише в 1898 році, за кошти іншого підприємця, Мозеса Гартенберга та його дружини Отилії Гартенберг³⁶. Відкриття було приурочене до ювілею Франца Йосифа. Очевидно, однією з причин відкриття окремого єврейського шпиталю була необхідність забезпечити євреям доступ до кошерної їжі. Так, у критичній статті газети “ТаМагід” автор критикує дрогобицьку громаду, за те, що вони не спромоглися побудувати окремий єврейський шпиталь, і євреї змушені їсти некошерну їжу в християнському і загалом, почуваються закинутими³⁷. В 1888 році підприємець Мозес Гартенберг та його дружина Отилія (в документі Хая Тіля) заснували дім для вбогих старих у Дрогобичі на 18 ліжок, який своєю метою та структурою також нагадував традиційні єврейські заклади³⁸.

Освіта була одним з найважливіших напрямків благочинності, як і в єврейському, так і в неєврейському середовищі. Значення освіти та школи у єврейському середовищі, втім, було особливим, з огляду на традицію вивчення Тори. Але наприкінці XIX століття підхід і ставлення до освіти змінюється. Школи та їхнє спрямування стають полем битви поміж маскілами і ортодоксами. В 1874 році у Дрогобичі було засновано єврейську школу. Гроші на будівництво та утримання (2300 флоринів) виділив муніципалітет, решту грошей було зібрано за допомогою спеціального комітету, до якого увійшли Цві Гольдгаммер, Мордехай Беріш Гольдберг, Нахум Фрідман, Шломо Ляутербах, Шломо Ротенберг, Лейб Йосефберг, Еліаху Феєрштайн, Мендель Маурер, Нірш Хіос, Йозеф Ляутербах, Зеліг Ляутербах, Ліпе Бергверк, Йона Кухмеркер, Арон Зупнік і районний міністр Дзернік³⁹.

В 1879 році єврейську школу відкрила громада Борислава. При заснуванні школи були присутні також представники з ради міста і католицькі каноніки. Присутній пан Гомберг з

³⁴Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1870. – Lwów: z s.k. galicyjskiej drukarni rządowej, 1870 –S.622

³⁵Ляутербах Зеліг. Дрогобич//Іврі Анохі. – 7 червня, 1867. – С.246

³⁶Kronika//Nafta. – 1 stycznia, - 1899. – Nr1. – S.14

³⁷Іцхак Овен. Міхтавім МеГаліція//Гамагід. – 10 Децембер, 1891. – С.5

³⁸ЦДІАЛ – Ф. 165. – Оп.10а. – Спр.296- С.1

³⁹Gelber M. History of the Jews of Drohobych. – Tel-Aviv: Association of former residents of Drohobycz, Boryslaw and Surroundings, 1959. – P.76

Дрогобича заявив, що відкриття єврейської школи є підтвердженням того, що ізраеліти Борислава розуміють цінність освіти і ствердив, що вони безсумнівно мають бути рівними громадянами держави⁴⁰. В 1883 році було відкрито польську комерційну школу, яку фінансово підтримав бориславський магнат Давид Лінденбаум. В школі вчилася 80 учнів, з них 15 євреїв⁴¹. Підтримка комерційних шкіл свідчить про усвідомлення підприємцями важливості професійної освіти євреїв і є прикладом благодійності нового типу, однак вона не була масовою.

Дружини підприємців приймали активну участь у благодійній діяльності Дрогобича, в основному як членкині власних жіночих товариств. Однією з найактивніших благодійниць була Отилія Гартенберг, дружина Мозеса Гартенберга. Вона була президентом “Жіночого товариства”, яке долучалося до допомоги бідним людям через збір коштів чи організацію благодійних балів, кошти з яких мали йти для “бідного єврейства”⁴². Втім, жіноча благодійність існувала окремо і не була поєднана з більшими благодійними товариствами. Характерно, що навіть головою “Жіночого товариства” був чоловік, Самуель Апфель.

Важливою є проблема “правильної” і “неправильної” благодійності, як вона з’являється в джерелах. Благодійність могла виступати універсальним критерієм, за яким можна було звинуватити протилежну сторону в будь-чому. Як один з прикладів можна взяти фінансування Самуелем Апфелем будівництва огорожі навколо єврейського цвинтаря у Дрогобичі. У промові на його смерть роботу над цим очікувано розцінюють як вияв благодійності, оскільки від мертвих не чекають вдячності, а значить добрі наміри не затьмарені бажанням похвали⁴³. Однак дописувач газети “ГаМагід” критикує почин Апфеля, стверджуючи, що мешканці міста, які мають багато грошей повинні піклуватися не про мертвих, а про живих і відбудувати єврейський шпиталь, який уже деякий час лежить в руїнах⁴⁴. Заяви про “правильну” і “неправильну” благодійність дозволяють помітити поділи всередині громади, адже різні групи надавали пріоритетність різним видам благодійництва. Так, у статті в газеті ортодоксальної організації “Махзікей ГаДат” критикують єврейських підприємців у озокеритній індустрії - Ердгайма, Померанца, Корнгабера та Барбаша за те, що вони роздали бідним п’ять тисяч помаранчів. З точки зору автора статті, більш пріоритетною є підтримка школи “Талмуд Тора” та турбота про бідних дітей⁴⁵. У випадку Дрогобича та

⁴⁰Vermischte Nachrichten. Boryslaw//Der Israelit. – 21 Februar, 1879. – S.4

⁴¹Industrie und Handel// Drohobyczer Zeitung, 1883, 16 März. - P.1

⁴²Lokal Bericht//Drohobyczer Zeitung. – 16 Februar, 1884. – S.7

⁴³Schorr A. Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott entschlafenen verdienstvollen Gemeindegliedes Samuel Abel Apfel: in Pietät und Dankbarkeit gewidmet vom Ier. Cultus-Vorstand in Drohobycz//A. Schorr. – Drohobycz, 1891 – S.12

⁴⁴Іцхак Овен. Міхтавім МеГаліція//Гамагід. – 10 Децембер, 1891. – С.5

⁴⁵Хадашот//Махзікей Гадат. – 3 Фебруар, 1888. - С.6

Борислава на прикладі взаємної критики стратегій благодійності можна спостерігати розподіли всередині єврейської громади. Критика єврейської благодійності могла йти і від неєврейських авторів. В 1882 році газета “Strażnica” звинуватила спілку Гольдгамера в тому, що їхній збір складок на євреїв-біженців від російських погромів недоречний, оскільки дрогобицьким підприємцям краще було б не руйнувати життя місцевого середнього класу⁴⁶.

Окремим видом діяльності, яку частково можна зарахувати до благодійності було створення братських кас при фабриках. Ці заклади, існування яких стало результатом нового гірничого законодавства 1888-1889 років мали страхувати робітників в разі хвороби, нещасних випадків чи непрацевдатності. Так, в 1894 році існувало п’ять таких кас. Серед них були каси при єврейських фабриках, зокрема при копальнях товариства “Гартенберг, Ліберман і Вагман”, при копальнях “М.І.Корнгабер і Компанія”, а також у Волянці, при копальні Йозефа Лібермана існувала каса провізійна (не для хворих). Кожна каса мала свій шпиталь. Шпиталі з трьох кас – Галицького кредитного банку, Французької компанії та “Гартенберг, Ліберман і Вагман” разом мали 51 ліжко⁴⁷. Хоча братські каси не були частиною системи благодійних товариств, функції, які вони здійснювали у спільноті були близькими до функцій благодійних товариств нового типу.

Благодійність капіталістичного типу у Дрогобичі, насамперед, була пов’язана з іноземними компаніями та організаціями, головним з яких було французьке відділення “Альянс Ізраеліт”. Ця організація, заснована у Парижі в 1860-му році однією з основних, хоча й непроголошених цілей, бачила допомогу євреям у тому, щоб бути прийнятими довколишнім середовищем⁴⁸. Центральний офіс організації мав на меті допомагати євреям бідніших провінцій, зокрема й Галичини. Водночас, міжнародний характер організації допомагав консолідувати євреїв у різних країнах. Вперше місцеве відділення Альянсу в Дрогобичі згадане в 1867 році і серед членів згадані Ашер Зеліг Ляутербак, Гірш Гольдхаммер, Александр Шор, Шмуель Апфель і Якоб Сегаль⁴⁹.

Однією з найважливіших ділянок діяльності Альянсу було сприяння єврейській світській освіті (що включала в себе викладання іврити). Барон Мозес Гірш, якого в некролозі називають Мойсеєм нового часу, створив фундацію з капіталом 12 мільйонів франків на підтримку початкових шкіл в Галичині та Буковині⁵⁰. В 1887 Альянс через філантропічні зусилля барона Гірша заснував школу у Волянці, одному з найважливіших районів індустріального Борислава. На початку школа прийняла 118 дітей (в тому числі 13

⁴⁶ Borysław. Strażnica. 31 Maja. 1882, S. ?

⁴⁷ Statystyka przemysłu i górnictwa naftowego w Galicyi w roku 1894//Nafta. – 20 maja 1896. – Nr1. –S.10

⁴⁸ Brian Horowitz, *Jewish philanthropy and enlightenment in late Tsarist Russia* (Seattle: University of Washington Press, 2008), 7

⁴⁹ Bulletin de l’Alliance Israélite Universelle Date: Jul 1, 1867 Page: 93

⁵⁰ Schorr Alexander. Ein Gedenkblatt dem gesegeten Andenken des am 21 April 1896 verschieden grossen Philantropen Baron Moritz Hirsch in Dankbarekit gewidmet. Drohobycz. 1896 S. 12

християн)⁵¹. Враховуючи, що більшість єврейського населення становили робітники, можемо розуміти стратегію діяльності барона Гірша в Дрогобицькому та Бориславському регіоні. Важливо, що до благодійної діяльності Альянсу долучалися іноземні фабрики регіону, наприклад Французька Компанія, яка займалася видобуванням воску. Зокрема, в 1888 році Компанія організувала святковий вечір, на якому було оголошено про збір грошей на одяг для бідних дітей зі школи барона Гірша⁵².

В 1897 році у бориславській школі барона Гірша вчилися 500 дітей. Окрім того, представники місцевої еліти позитивно ставилися до ідеї школи. Ліпа Шутцманн, який був бургомістром та головою гміни посприяв передачі землі, яка належала гміні до школи. Часопис шкіл Гірша “Гамаор” позитивно відгукнувся про цю подію, зокрема зазначивши, що земля у Бориславі є капіталом і можливістю збагатитися, а тому передача її на школу має важливе значення⁵³.

В 1898 році школа барона Гірша звернула свою діяльність на самих робітників. Газета “Гамаор” оголосила про набір на вечірні курси для наглядців копалень. Організація курсів була спричинена новими вимогами уряду, згідно з якими, наглядачі повинні були володіти державною мовою і здати екзамен. Важливим у цих курсах є те, що наглядачі, яким загрожувала втрата праці, самі звернулися з проханням допомоги до місцевого комітету школи Гірша, який у відповідь організував курси, слухачами яких стало 250 осіб. Автор статті підкреслює важливість Борислава, а зокрема єврейських робітників залучених в індустрію для Галичини загалом, оскільки своїм прикладом вони руйнують негативний стереотип єврея, який не хоче працювати фізично⁵⁴.

Фундація барона Гірша була однією з організацій, яка перша відгукувалася на кризові ситуації у Бориславі. Наприклад, в 1892 році сто бориславських родин опинилися без заробітку через зниження видобування озокериту і вирішили звернутися до барону Гірша через “Альянс Ізраеліт” з проханням надати кошти на еміграцію та заснування колонії “Борислав”⁵⁵. У 1898 році під час великої кризи промисловості, коли без роботи залишилися вже декілька тисяч робітників, фундація барона Гірша надавала кошти для підтримки голодуючих родин⁵⁶. Характерно, що у більшості випадків преса намагалася подати заходи порятунку, як ініціативу самих робітників.

⁵¹Rędziński K. Fundacyjne szkolnictwo żydowskie w Galicji w latach 1881-1918//K.Redzinski. – Czestochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Czestochowie, 1997. – S.59

⁵²Lokal Bericht//Drohobyczer Zeitung. – 5 Jänner, 1888. – S.6

⁵³Elwer J. Korespondencye. Borysław//Hamaor. – 1 grudnia, 1897. – S.130

⁵⁴Elwer J. Korespondencye. Borysław//Hamaor. – 1 lipca, 1898. – S. 75

⁵⁵Die Redaktion. Die 100 Familien-Auswanderung aus Borislaw//Drohobyczer Zeitung. – 10 Juni, 1892. – S.1

⁵⁶Die Jüdischen Bergarbeiter von Borysław//Der Judischer Arbeiter. –1898. –1 Oktober. – S.7

В другій половині XIX століття в Дрогобичі були присутні водночас різні моделі благодійності - приватні ініціативи та фундації підприємців, а також організації, які займалися опікою над бідними. Основними напрямками благодійної діяльності стали шпиталі та школи, а також збір грошей на бідних євреїв. Характерно, що до кінця століття організації у своїй діяльності починали декларувати підтримку не лише євреїв. Незважаючи на присутність у Бориславі декількох тисяч робітників, останні не ставали окремим предметом зацікавлення дрогобицьких філантропів. Натомість благодійністю, орієнтованою на робітників займалися “Альянс Ізраеліт” та фундація барона Гірша. Така благодійність була радше характерна для організацій нового типу, які ставили собі за мету соціальне конструювання і вплив на робітників, а не лише підвищення власного статусу. В такому разі ми бачимо, що різниця поміж “західними” та “східними” євреями виявлялася і через різницю в типах благодійності. Хоча у “Альянс Ізраеліт”, організації, що стимулювала продуктивні типи благодійності були філіали у Дрогобичі, водночас ініціативи йшли від основної західної організації.

2.2. Інтелектуальний портрет підприємця: останній маскіл Дрогобича Ашер Зеліг Ляутербах

Щоб зрозуміти яку роль відіграла індустріалізація в зміні єврейської громади, варто глянути на окремих осіб. Спрощенням буде думати, що підприємництво означало лише акультурацію, перейняття норм суспільства довкола і секуляризацію. Підприємництво і єврейська ідентичність могли бути взаємопов'язані і метою наступного розділу є з'ясування зв'язків між єврейською ідентичністю та їхніми економічними ролями.

Гаскала або Просвітництво була інтелектуальною течією, яка зародилася в Німеччині у XVIII столітті. Здебільшого початок Гаскали асоціюють з Мозесом Мендельсоном (1729-1786), німецьким філософом, рабином і підприємцем, який став символічною фігурою і натхненником для маскілів на наступні 200 років. Ранні маскіли, що, подібно до західних інтелектуалів діяли під егідою багатих патронів і збиралися в салонах, бачили серед своїх цілей реформування єврейства з метою його кращої адаптації до суспільства. Шляхом до цього мало бути наукове вивчення Тори, раціоналізм і громадянська свідомість. Ідеальний маскіл, а за його зразком вся єврейська громада мали втілювати в собі гармонійне поєднання трьох ідентичностей – єврея, людини і громадянина⁵⁷. В XIX столітті Гаскала поширюється і в Східній Європі, зокрема в Галичині, де її центрами стали Броди та Тернопіль. Специфікою

⁵⁷Feiner S. The Jewish Enlightenment. - University of Pennsylvania Press, 2011. - P.93

Гаскалі в Галичині була її радше соціальна (наголошення на соціально-економічних реформах, освіті, переосмисленні стосунків із державою), аніж релігійна спрямованість і менша орієнтованість на акультурацію⁵⁸. Іншою особливістю Гаскалі в Галичині була її продержавна орієнтація, яка виявлялася в спробах германізації єврейського суспільства. Модель була та ж, що і на Заході – заміна їдишу, як мови повсякдення – на мову держави (у випадку Австрійської імперії – німецьку), а іврит молитов – на біблійний іврит. В Східній Європі, також, передбачалося розширення вжитку івриту, аж до повсякденної преси і літературних творів⁵⁹.

Економічний вимір Гаскалі поки що лише частково досліджений, хоча це питання займало важливе місце у творах маскілів. Економічні теми зазвичай пов'язані з моральними питаннями і загальною адаптацією євреїв до суспільства. Світська освіта і знання мов мали призвести до раціоналізації і руху євреїв від комерції до більш продуктивних секторів економіки, щоб ті могли працювати на благо держави⁶⁰. Продуктивізація стосувалася не так багатих купців чи підприємців (які часто виступали спонсорами чи працедавцями маскілів і поділяли ті самі цінності), як широких мас єврейського населення, залучених у дрібну торгівлю, що призводило до загального образу відсталості і занедбаності єврейської економіки⁶¹. У творах галицьких маскілів першої половини ХІХ століття (зокрема Нахмана Крохмалю (1785-1840) і Йозефа Перла (1773-1839)) з'являються ідеї, схожі на елементи протестантської етики, про те, що багатство є наслідком ініціативності, енергії, а бідність – результатом інерції та невігластва. Втім, як зазначає дослідник економічної політики євреїв Дерек Пенслар, галицькі маскіли першої половини ХІХ століття, запозичили їх у німецької Гаскалі, оскільки єврейського середнього класу в Галичині на той час не існувало⁶².

Незважаючи на те, що підтримка маскільських ідей чи навіть власна літературна діяльність серед підприємців чи купців, як і Західної так і Східної Європи була поширеним явищем, досі бракує досліджень окремих випадків, які б могли дати уявлення про роль Гаскалі у формуванні їхньої ідентичності. Саме тому доцільним буде розглянути приклад одного з нафтових підприємців Дрогобича Ашера Зеліга Ляутербаха (1826-1906), аналіз життя і творів якого допоможе зрозуміти, яким чином Гаскала впливала на його світогляд і

⁵⁸Bartal, I. (1998). Responses to Modernity: Haskalah, Orthodoxy and Nationalism in Eastern Eastern Europe. In S. Almog, J. Reinhartz, & A. Shapira (Eds.), *Zionism and Religion* Hanover, London: Brandeis University Press. P.19

⁵⁹Bartal, I. (1993). From Traditional bilingualism to National Monolingualism. In L. Glinert (Ed.), *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile* New-York, Oxford. - P.145

⁶⁰Feiner S. The Jewish Enlightenment... P.92

⁶¹Karp, J. (2011). Can Economic History Date the Inception of Jewish Modernity? The Economy in Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship Between Ethnicity and Economic Life. - P. 33

⁶²Penslar, D. J. *Shylock's children: economics and Jewish identity in modern Europe.* - Berkeley: University of California Press, 2001. - P.83

окреслити межі цього впливу. Іншим питанням є місце єврейського підприємця в спільноті.

На відміну від Бродів чи Львова, міст з довгою інтелектуальною традицією, Дрогобич не був центром інтелектуальної діяльності і не був містом з інтелектуальною репутацією, а тим більше центром Гаскалі, принаймні не до половини XIX століття. Ашер Зеліг Ляутербах був представником старшого покоління Дрогобича, його родина жила в місті ще перед індустріальним бумом. Батько Ашера Ляутербаха був торговцем сіллю і, як Ляутербах писав у своїй автобіографії, будинок його батька був відкритий для всіх „мудрих і тих, хто розуміє мудрість”⁶³. У своїй біографії Ашер Ляутербах намагався показати, що його сім'я була освічена і вони запрошували багатьох важливих та розумних людей. Таким чином, походження стає важливою частиною його самоідентифікації. Натан Гельбер повідомляв, що батько Ляутербаха – Яків Бецалель бен Цві прибув із Баварії, а мати Рахель Мандель із відомої родини з Бучача. В молоді роки Ашер Ляутербах склав іспит з німецької мови та математики, щоб могли одружитися. В 1864 році, після того, як євреям була відкрита можливість купувати маєтки, євреї Дрогобича, серед них Ашер Ляутербах звернулися до уряду з таким проханням. На той час у Ляутербах вже було громадянство імперії, будинки у власності і він заснував госпіталь⁶⁴. Ашер Ляутербах був залучений у комерцію з 1850-х, а в 1860-х він став партнером у фірму „Гартенберг, Гольдгаммер та Ляутербах”, яка володіла рафінерією воску і виготовляла свічки. Фірма „Гартенберг, Гольдгаммер, Ляутербах” існувала від 1863 року⁶⁵, однак про деталі залучення до партнерства Ашера Зеліга Ляутербаха бракує документів. Цей бізнес був успішним і зробив Ашера Ляутербаха одним з найбагатших людей міста, та дозволив йому мешкати у кам'яниці на площі Ринок у Дрогобичі⁶⁶. Ашер Зеліг Ляутербах подорожував і одним з його публіцистичних творів стали подорожні нотатки з Італії, Франції, Британії, Голандії та Німеччини⁶⁷. Подолати ізольованість Галичини йому дозволили не лише подорожі, але й численні дописування до івритомовної преси свого часу (ГаМагід, ГаБецелет).

Окреслення Ляутербаха, як „типового маскіла” завдяки його письменницькій та суспільній діяльності з'являється у письменника Натана Гельбера⁶⁸. Можна виділити декілька елементів, які вказують на приналежність Ашера Зеліга Ляутербаха до маскільської традиції,

⁶³Ляутербах Ашер Зеліг. Аутобіографія//Сефер зікарон ле софрей ісроель гахаїм ітану кайом. - Варше, 1889. - С. 147

⁶⁴Gelber N. History of the Jews of Drohobycz. Tel-Aviv: Association of Former Residents of Drohobycz, Boryslaw and surroundings. - P.54

⁶⁵Аполловокс//Гамагід. - 12 серпня, 1874. - С.8; Мсьциуїєвскі М. Кр'ольскіє волне міасто Дрогобіч. - Lwów-Drohobycz: Z drukarni i litografji Piller-Neumanna we Lwowie, 1929. – S.31

⁶⁶Collection of Leo Lauterbach, Central Zionist Archive, 166/4

⁶⁷Ляутербах З. Автобіографія//З.Ляутербах//Сефер зікарон лі-Дрогобіч, Боріслав ега-севіва; ред. Н.М.Гельбер. – Тель-Авів: Іргун Йоце Дрогобіч, Боріслав ега-севіва, 1959. – С.86

⁶⁸Gelber N. History of the Jews of Drohobycz. Tel-Aviv: Association of Former Residents of Drohobycz, Boryslaw and surroundings P. 65

чи радше її версіх 1880-х років. Перш за все це мова. Всі з наявних на даний момент творів Ашера Ляутербаха написані івритом (серія равіністичних есеїв, присвячених померлим родичам і друзям „Мінхат Ерев”⁶⁹, пасхальна Агада „Міхна Хадаша” (1893), коментарі до Біблії „Мінха Белілу” (1902)⁷⁰ та ін.). Ашер Ляутербах дописував також до івритомовних газет другої половини XIX століття - „ГаШахар”, „ГаМагід”, „Іврі Анохі”. Ці часописи в тій чи іншій мірі наслідували ідеї Гаскалі. Вибір івritу для написання публіцистичних та наукових творів був досить поширеним серед прихильників Гаскалі в другій половині XIX століття і зазвичай свідчив про приналежність до більш поміркованого крила маскілів⁷¹. Наступною ознакою впливів Гаскалі є тематика творів, здебільшого це були наукові студії Тори чи коментарі до Талмуду. Серія есеїв „Час говорити”⁷², надруковане в бродівському часописі „Іврі Анохі”, критикує ортодоксальних євреїв за незгоду з реформами та спротив спробам запровадити світську освіту. Однією з характерних особливостей стилю Ашера Ляутербаха було використання мови, шрифту Раші, візуального розміщення тексту на сторінці і підпису Ашер Зеліг ГаКоен Ляутербах, які робили його текст схожим на твори опонентів-ортодоксів, при цілком протилежному змістові⁷³. Наступним прикладом маскільської орієнтації була вимоги Ашера Зеліга Ляутербаха реформувати освіту в хедерах. Його аргументами було те, що через низьку якість навчання в хедерах, євреї висилають своїх дітей до неєврейських шкіл, де ті зовсім відходять від єврейської культури та івritу⁷⁴.

Щоб краще зрозуміти, яким чином поєднувалися чи впливали одне на одного різні заняття Ашера Зеліга Ляутербаха, варто проаналізувати його саморепрезентацію та сприйняття його сучасниками. Одним з важливих джерел про життя підприємця є його коротка автобіографія, опублікована в збірнику „Книга пам'яті про письменників Ізраїлю, які живуть з нами сьогодні” під редакцією сіоніста та суспільного діяча Нахума Соколова в 1889 році⁷⁵. Жанр автобіографії з'явився досить пізно в єврейській літературі і його поява була пов'язана з впливом „Сповіді” Руссо. Саме „Сповідь” часто визначала стиль і форму. Однак жанр з'являється із значним запізненням (порівняно з європейською літературою), що пов'язує із відсутністю традиції писання і читання світських текстів. Поява автобіографії є значною мірою пов'язана із рухом Гаскалі. Івритомовна автобіографія при цьому випередила

⁶⁹Ляутербах А. Мінхат Ерев. - Дрогобич. - 60 с.

⁷⁰Ляутербах А. Мінха Белілу. - Дрогобич, 1902. - 60 с.

⁷¹Bartal, I. (1993). From Traditional bilingualism to National Monolingualism. In L. Glinert (Ed.), *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile* New-York, Oxford. - P. 146

⁷²Ет Лядабер//Іврі Анохі. - Грудень 26, 1879 – Січень 23, 1880

⁷³Ляутербах А. Мінха Белілу. - Дрогобич, 1902. - 60 с.

⁷⁴Gelber N. History of the Jews of Drohobycz. Tel-Aviv: Association of Former Residents of Drohobycz, Boryslaw and surroundings P. 67

⁷⁵Ляутербах З. Автобіографія//З.Ляутербах//Сефер зікарон лі-Дрогобіц, Боріслав ега-севіва; ред. Н.М.Гельбер. – Тель-Авів: Іргун Йоце Дрогобіц, Боріслав ега-севіва, 1959. – 84-88

їдише-, польсько- та російськомовні⁷⁶. Структура і стиль автобіографії допомагають зрозуміти пріоритети та цінності її автора, який вибирає про що писати і чого не згадувати. Коротка автобіографія Ашера Зеліга Ляутербаха розпочинається з короткої формули, в якій автор запевняє, що не буде себе вивищувати і перебільшувати, лише розповість про те, що відбулося⁷⁷ лише опису його походження, навчання і спогадів про наставників. Початок занять комерцією згадується побіжно і також у зв'язку з заняттями наукою: *„І коли я був впійманий у нетрі торгівлі і комерції, то вирішив струсити краплини турбот, щоб зайнятися навчанням і присвятити час, щоб блукати по книжках мудрих серцем і видобувати перлини з криниці, яку викопали мудреці вельможі, майстри мудрості, що слова їхні на вулицях і площах”*.⁷⁸ В основній частині автобіографії Ашер Зеліг Ляутербах майже виключно зосередився на своїй літературній діяльності, подаючи дуже детальну бібліографію своїх творів у різних часописах та згадуючи авторів, на праці яких він писав коментарі. Лише в останній частині автобіографії Ашер Зеліг Ляутербах повертається до подій свого нелітературного життя, однак тільки для того, щоб ствердити про те, що їх не варто описувати: *„Про події і те, що трапилося мені від дня появи на світ і до сьогодні, я обітну розповідь, бо як каже відоме прислів'я: неможливо насититися радістю на тому світі, тому в сміху серця плаче око. Де є людина, яка не продалася в рабство? Хіба ж не так само ті, дорога комерції яких була успішною, підносяться серцем, теж у них є біди, сварки в родині, горе і смуток, хвороби і недуги. Така людина втрачає милосердя і демонструє силу”*⁷⁹. Відтак, комерція і бізнес асоціюються здебільшого з проблемами і не призводять до радості. Комерція для Ашера Ляутербаха є не так способом виявити себе і розкрити свої таланти, як тягарем, який перешкоджає віддати всі свої сили літературі і науці. Однак, наприкінці автобіографії автор знову звертається до антитези і розповідає про позитивний бік своєї підприємницької діяльності. Це виявилось через візит цісаря Франца Йозефа на фабрику „Нафта-Парафін і Парафінові свічки – фабрика фірми „Гартенберг, Ляутербах і Гольдгаммер”. Цей візит відбувався в рамках поїздки цісаря по Галичині в 1880 році, яка викликала значне емоційне піднесення. Пам'ять про візит протривала досить довго і опісля, так саме цей факт вживали у рекламі фірми “Аполло” Гартенберга, Гольдгаммера, Ляутербаха і Вагмана в 1883 році, зазначаючи, що фірма була “відзначена найвищими відвідинами його величності цісаря Франца Йосифа І”⁸⁰. Для Ашера Ляутербаха візит був безсумнівно однією з найяскравіших подій його життя, ще достатньо свіжою в пам'яті — це єдиний випадок, який він описує з усіма деталями, зокрема згадуючи як на наступний день після візиту він провів екскурсію по

⁷⁶Moseley M. Jewish Autobiography: The Elusive Subject. The Jewish Quarterly Review. N1, 2005. - P.33

⁷⁷Ляутербах З. Автобіографія...С.85

⁷⁸Там само...С.85

⁷⁹Там само....С.87

⁸⁰ Drohobyczer Zeitung. – 1883. – 16 Marz. – S.8

фабриці для фельдцейгмейстера ерцгерцога Райнера і архієпископа Сембратовича і як вони залишили записи в пам'ятній книзі⁸¹. Така непропорційність у описі подій свого життя, є зрозумілою, якщо врахувати важливість держави і монархії для маскілів. Завершує свою автобіографію Ашер Ляутербах розповіддю про новозбудований в 1888 році в подвір'ї власного будинку Бейт Мідраш з бібліотекою — будинок, де б могли збиратися і вивчати Тору. Автобіографія Ашера Ляутербаха демонструє, що заняття бізнесом не були для нього самоціллю або, принаймні, не були варті того, щоб приділяти їм надмірну увагу в автобіографії. Водночас, його фабрика (насправді одна з найбільших у Дрогобичі, порівнювана до західних фабрик) все ж викликала гордість і дозволяла йому зайняти певний статус в очах урядників імперії.

Благодійна діяльність Ашера Зеліга Ляутербаха демонструє його активне включення в суспільне і культурне життя міста. Характерно, що перший помітний благодійний вчинок, а саме заснування шпиталю для бідних євреїв Ашер Зеліг Ляутербах здійснив у 1860 році, тобто ще до створення рафінерії нафти і на самому початку нафтового буму. Шпиталь було засновано при сприянні голови громади Озіаса Штернбаха⁸². Шпиталь згодом мав значення і для індустрії, зокрема в ньому могли лікуватися робітники, постраждалі при пожежах на шахтах, як в 1867 році⁸³. В культурній сфері Ашер Зеліг Ляутербах став засновником відділення організації „Альянс Ізраеліт Універсель” в Дрогобичі⁸⁴. Одним з найвідоміших та найважливіших виявів активності Ашера Зеліга Ляутербаха було сприяння місцевому видавцеві Арону Зупніку у відкритті друкарні в Дрогобичі в 1883 році⁸⁵. Друкарня стала центром місцевого інтелектуального життя, публікувала газету “Дрогобичер Цайтунг” економічного та соціального змісту, релігійну і світську літературу. Сам Ляутербах також публікував свої праці у цій друкарні. В 1888 році Ашер Зеліг Ляутербах заснував організацію “Ішрей-Лев”, яка незабаром налічувала близько 200 членів⁸⁶. Організацію була радше релігійна і збирала Сім'я Ляутербахів була поєднана з іншими родинами регіону, зокрема донька Ашера Зеліга Ляутербаха Ліба стала дружиною місцевого лихвара та інтелектуала Александра Шорра⁸⁷. Ашер Зеліг Ляутербах підтримував контакти з відомими людьми, свого часу, зокрема його внук згадував листи, який останній отримував від Мозеса Монтефіорі, Теодора Герцля і Макса Нордау⁸⁸.

⁸¹Ляутербах З. Автобіографія...С.85

⁸²Segal E. Gelegenheitsrede bei Einwehung des israelitischen Kranken-Hauses in Drohobycz am 8 Mai 1860. - Drohobycz, 1860. - S.10

⁸³Ляутербах Зеліг. Дрогобич//Іврі Анохі. – 7 червня, 1867. – С.246. Див. Розділ 2.1. Зміна стратегій благодійності.

⁸⁴Industrie und Handel//Drohobyczer Zeitung. - 16 Marz 1883. - S.2 Детальніше про „Альянс Ізраеліт” див. Розділ „Зміна стратегій благодійності”

⁸⁵Фрідергхейм Д. Толдот га дафус га іврі ба поланія. - Тель-Авів, 1950. - С.165

⁸⁶Lokalbericht//Drohobyczer Zeitung. - November 3, 1893. - S. 6

⁸⁷Lauterbach L. Chronicle of Lauterbach family. - P. 28

⁸⁸Collection of Leo Lauterbach, Central Zionist Archive, 166/4

Одним з дискусивних питань історії єврейського підприємництва, є рівень акультураності серед підприємців. Існує припущення, що частіші контакти з неєвреями, завдяки бізнесу, створили передумови для акультурації. Аркадій Каган заперечує цю гіпотезу (на прикладі єврейських підприємців Російської імперії) стверджуючи, що для більшості підприємців першого покоління, необхідність акультурації не виступала надто гостро, адже єврейська спільнота була достатньо модерною, окрім того існували тісні зв'язки між євреями⁸⁹. Деяке уявлення про культурні орієнтації може дати зовнішній вигляд. Існує декілька фото кінця XIX століття, які збереглися. На одному з них, зробеному в Дрогобичі, Ашер Зеліг Ляутербах одягнений в європейський костюм, не носить кіпи чи пейсів. Натомість на іншому, з Бадена, до європейського костюма додається сефардський головний убір, що, можливо, свідчить про прийняття “орієнтального” акценту в одязі для підкреслення своєї єврейської ідентичності⁹⁰. Незважаючи на знання німецької мови, Ашер Зеліг Ляутербах писав всі свої твори івритом і його літературна діяльність зосереджена на “єврейських” темах (вивчення Тори чи коментарі на релігійну тематику). Подружжя Ашера Зеліга Ляутербаха і Басі Ляутербах дали своїм дітям імена Іта Пессель, Ліба, Ізідор і Давід⁹¹. Всі ці імена (окрім Ізідора) є виразно єврейськими і не змінені на німецький чи польський лад. Натомість уже значна зміна до іншої культури може бути помітніша у поведінці дітей Ашера Зеліга Ляутербаха, зокрема і Ізидора Ляутербаха, який покинув дім молодим і воював у Південній Африці на боці Британської армії⁹².

Приклад Ашера Зеліга Ляутербаха — успішного капіталіста, письменника, філантропа і маскіла частково підважує уявлення про бориславського підприємця, як авантюриста, готового поставити все на карту. Наприкінці XIX століття Ашер Зеліг Ляутербах очевидно не належав до тих дрібних підприємців озокеритних шахт, яких звинувачували у відсталості та занедбаності бориславської нафтової індустрії. Втім, залишається відкритим запитання, яким був початок його кар'єри. На жаль, бракує джерел, які б могли дозволити прослідкувати його біографію на ранніх етапах, а автобіографічна інформація надто непевна. Гаскала, як культурний рух за освіту, наукове вивчення Тори та помірну емансипацію євреїв, справила на Ашера Зеліга Ляутербаха сильний вплив, разом з тим вплив цей стосувався здебільшого його інтелектуальної діяльності. Інтелектуальний рівень дрогобицького підприємця був достатньо високий, щоб дозволити йому публікуватися в важливих часописах Східної Європи. Участь у озокеритному бізнесі і економічна успішність були для Ашера Ляутербаха важливим елементом життя, але залишалися в окремій сфері і здебільшого не ставали темою рефлексій.

⁸⁹Notes on Jewish Entrepreneurship in Tsarist Russia//Essays in Jewish Social and Economic History. - 1986. - P.88

⁹⁰Ascher Selig Lauterbach//Schwad 02 12 02//http://primo.nli.org.il/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=NLI&docId=NNL_ARCHIVE_AL002780332 [retrieved 17.02.2014]

⁹¹Lauterbach L. Chronicle of Lauterbach family...P. 28

⁹²Lauterbach L. Chronicle of Lauterbach family. -

Водночас, майновий статус підприємця дозволяв йому приймати активну участь у житті міста, підтримувати місцеві ініціативи, на кшталт друкарні, а це водночас підносило його соціальний статус. Можна стверджувати, що Ашер Зеліг Ляутербах належав до помірно акультурованого покоління, яке приймало зовнішні ознаки навколишнього суспільства — одяг, частково мова, але водночас асоціювало себе з єврейською культурою.

В спогадах своїх рідних, наприклад племінника Макса Мейра Ляутербаха (нар. 1887) Ашер Зеліг виступає як “дуже відомий і світлий мільйонер”, який збудував родинну синагогу Ляутербахів (в себе вдома на ринку)⁹³.

б) Самуель Абель Апфель (1835-1891) є ще однією людиною з маскільського середовища, пов'язаною з нафтовим бізнесом у Дрогобичі. Його некролог, написаний Александром Шорром, який включає також частину заповіту показує, як професійні заняття були пов'язані з інтелектуальною діяльністю⁹⁴. Самуель Абель Апфель народився в Городку, де отримав традиційну освіту в хедері. Осиротівши в 13 років, був змушений шукати заробітку — спершу навчався в Жовкві (яка була тоді одним з центрів Гаскалі), а згодом, за порадою рабина Сімхе Рапопорта здобув фах бухгалтера. Автор приділяє увагу ваганням, пов'язаним з необхідністю заробляти собі на життя і неможливістю присвячувати весь час студіям Талмуду, в чому ми можемо побачити паралель зі схожими сумнівами Ашера Зеліга Ляутербаха. Компромісом у випадку Апфеля був приклад Мозеса Мендельсона, одного з лідерів Гаскалі, який також працював бухгалтером і самого рабина Сімхе Рапопорта⁹⁵. Свою кар'єру Абель Апфель розпочав в Яссах, при банківській фірмі “Hellin & Berggauen”, але з 1865 року зайняв посаду головного бухгалтера при фабриці “Гартенберг, Ляутербах і Гольдгаммер” в Дрогобичі, де пропрацював 27 років. Власне з цього моменту тон некрологу змінюється, посада бухгалтера на фірмі перестає бути чимось вимушеним — Абель Апфель стає не лише працівником, але й другом, якого всі шанують і люблять.

Іншою посадою Самуеля Апфеля було віце-президентство при місцевій Ощадній касі (Spar- und Creditbank) та головування в ряді благодійних організацій (див. Вище).

На прикладі Самуеля Апфеля ми можемо бачити зародження корпоративної свідомості. Його похорон включав окрім релігійної частини, прощання зі співробітниками. Під час похорону тіло, за яким йшов кортеж, везли повз крамницю фірми “Гартенберг, Ляутербах і Гольдгаммер”, де всі слухали “промову (...) найстарішого учасника згаданої фірми пана Зеліга Ляутербаха, що була сказана в популярній eindringlichen манері і покійному висловили подяку фірми за вірну службу dessen Rath und weitere Mitarbeit es nun

⁹³ Skotnicki A.B. Historia rodziny Lauterbachów. Drohobycz, Kraków, Los Angeles S. 27

⁹⁴Schorr A. Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott entschlafenen verdienstvollen Gemeindegliedes Samuel Abel Apfel: in Pietät und Dankbarkeit gewidmet vom Ier. Cultus-Vorstand in Drohobycz//A. Schorr. – Drohobycz, 1891 – 24 s.

⁹⁵Schorr A. Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott... S.9

werde entbehren müssen”⁹⁶.

2.3. Теоретичне підґрунтя для економічної діяльності: „Дрогобичер Цайтунг” і самокритика. (від критики “матеріалізм” до “унікальної індустрії”).

Індустріалізація Борислава призводила до помітних змін в усьому, починаючи від змін ландшафту і прибуття значної кількості робітників до міста і завершуючи формуванням нового середнього класу серед єврейських і неєврейських підприємців. Зміни відбувалися і у свідомості людей, які стали учасниками нових та незвичних економічних процесів та свідками досі незнайомого Галичині явища. Реакції та рефлексії єврейських підприємців та інтелектуалів Дрогобича та Борислава є важливим свідченням того, як відбувалися ці зміни та переосмислення ситуації. Основним питанням розділу є ставлення місцевих євреїв до змін і рівень усвідомлення ними необхідності реформування економіки. Більшість текстів походять від Арона Зупніка (1850-1917), тому варто розуміти, що його точка зору не претендує на всеохопність і може репрезентувати точку зору лише обмеженої частини громади.

а) “Матеріалізм” і його критика.

Один із перших описів і реакцій на економічну зміну в Бориславі можна знайти в бродівській газеті “Іврі Анохі” в 1866 році в серії публікацій “Листи з Дрогобича” авторства дрогобицького письменника і редактора Арона Гірша Зупніка. Автор описує історію Борислава, як міста, де творяться “дива” - 15 років тому там з'явилася нафта, але селяни не знали, що з нею робити. Тоді прийшли євреї і подумали, що можна продукувати світло, придумали, як очистити нафту від домішок “і було світло, і добре воно”⁹⁷. В цьому, майже біблійному уривку не згадують Ігнація Лукашевіча, який власне вдосконалив метод Абрагама Шрайнера і першим дистильовав нафту, що демонструє міфологізування початків промислу. В перших статтях Зупніка на цю тему помітне захоплення багатством природних ресурсів Борислава і мінеральних вод Трускавця, втім вже через два роки ті ж ресурси стають джерелом іншого явища. У великій статті, присвяченій заснуванню організації “Весь Ізраїль — товариші”, Арон Зупнік гостро критикує місцевих багатіїв: *“Раптовий успіх, який підняв зі сміття бідних, призвів до того, що матеріалізм панує в краї. Бог нас благословив тим, що*

⁹⁶Schorr A. Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott... S.21

⁹⁷Зупнік А. Міхтавім ме дрогобіч//Іврі Анохі. - 27 квітня, 1866. - С.2

в місці близькому до нашого міста з землі виходить нафта, з гір копають віск. І багато людей збагатилося, і запанував матеріалізм. Кімнати їхніх будинків наповнилися золотом і сріблом, але кімнати їхніх сердець — порожні (...)”⁹⁸. Збагачення на нафтовому промислі сприймається не як заслужена нагорода за працю, а як випадковість і тому воно небезпечне, особливо для освічених людей: “І є ще зло більше від цього — маскіл негідником зробився, бо деякі з товариства маскілів тут, у нашому місті, продалися матеріалізові і славлять його. Якщо [маскіл] буде себе поважати, то й простаки його поважатимуть, якщо ж опуститься до простаків, то вони його зневажатимуть, аж до сорому й ганьби”⁹⁹. Результатом намагань подолати наслідки морального занепаду стала організація “Весь Ізраїль товариші”, на чолі якої мали стати Александр Шор (лихвар та місцевий інтелектуал), Мендель Самуелі і Моше Лінденбаум (підприємець і землевласник). Формування організації відбувалося в контексті піднесення через прийняття Конституції 1867 року, яка мала значний емансипаційний зміст для євреїв.

Дрогобицькі інтелектуали — в основному Арон Зупнік і Ашер Зеліг Ляутербах періодично дописували в “ГаМагід” та “Іврі Анохі” на тему подій у індустрії Борислава та Дрогобича, в основному, якщо ставалося щось виняткове на кшталт пожежі чи грабунку шахт. Візит цісаря на дрогобицьку рафінерію нафти в 1880 році, який займав таке важливе місце в автобіографії підприємця Ашера Зеліга Ляутербаха, став визначною подією для всієї місцевої єврейської спільноти. Незабаром після візиту у єврейських газетах (ГаМагід, Іврі Анохі, Дер Ізраеліт) з’явилися статті, що описували візит імператора з усіма найменшими деталями і сильним патріотичним підтекстом. Фірма з переробки воску “Аполло” Гартенберга, Гольдгаммера і Ляутербаха у Дрогобичі була прикрашена для візиту. Основний її продукт - віск, з якого зазвичай виготовляли свічки, перетворився на засіб для виготовлення скульптур. Вся композиція виліплена з воску презентувала статуї імператора та імператриці і символ Габсбурзької імперії – орла. Всюди розмістили близько двох тисяч маленьких австрійських прапорів. Триста робітників з фабрики (близько третини з них були євреями), одягнені в національний одяг вітали імператорах¹⁰⁰. Окрім цісаря наступного дня фабрику по черзі відвідали герцог Федьцейгмейстер і архієпископ доктор Сембратович зі Львова, також щоб ознайомитися з процесом переробки нафти. В стилі газеті можна помітити, що автори усвідомлюють значення цих візитів у контексті “єврейськості” фабрики, так наприклад Сембратовича описують, як “чоловіка дорогого, що любить євреїв” і висловлюють надію, що візити чільних осіб змінять життя єврейської громади на краще¹⁰¹.

⁹⁸Зупнік А. Дрогобич//Іврі Анохі. - 10 січня, 1868. - С. 92

⁹⁹Там само.

¹⁰⁰ Дрогобич//ГаМагід. – 1880. – 24 листоп. – С.9

¹⁰¹ Дрогобич//ГаМагід. – 1880. – 24 листоп. – С.9

Візит цісаря на “єврейську” фабрику дозволив місцевим євреям усвідомити важливість індустрії не лише для їхнього особистого прибутку, але й для держави загалом, та зрозуміти свою роль у її розбудові. Відзначення унікальності індустрії стає для них водночас відзначенням заслуги євреїв. Значення фабрики “Гартенберга, Гольдгаммера та Ляутербаха” передусім статусне, фабрика стає символом того, що євреї можуть бути повноцінними і корисними громадянами імперії.

б) Сприйняття євреями себе в економіці

Друга половина 19 століття в Західній Європі характерна позитивним сприйняттям євреями своєї власної економічної ролі, через економічну свободу і торгівлю, що помітно з нової єврейської преси, яка починає приділяти увагу бізнесовим справам, на зміну теоріям продуктивізації часу Гаскалі. Єврейські бізнесмени та інтелектуали починають піднесено описувати власні схильності до торгівлі та комерції, розглядаючи їх також в контексті служби державі¹⁰². Щоб зрозуміти як виглядав цей процес у Східній Європі — ми спробуємо прослідкувати чи з'являються у місцевій пресі та працях спроби переосмислення своєї ролі, а також чи можна спостерегти подібну динаміку і відхід від продуктивізації.

З 1880-х років, коли участь євреїв у озокеритному бізнесі Борислава була найчисленнішою, а спілка Гольдгаммера і Гартенберга стала третім найбільшим власником нафтових територій, відбувається водночас більш серйозне переосмислення своєї ролі в економіці серед євреїв. Варто також згадати ще один можливий чинник, а саме зростання “Французької компанії” і можлива загроза конкуренції. Єврейське підприємництво могло залишатися на тому ж рівні, що й досі, але Гартенберг, Гольдгаммер, Ліберман та інші відчували свою силу в змаганнях.

Дрогобич є вдалим прикладом для дослідження, не лише через наявність підприємців та робітників, але й завдяки єврейській пресі регіону. Газета “Дрогобичер Цайтунг” з'явилася в 1883 році, у видавництві Арона Зупніка, що був головним редактором газети, впродовж більш ніж 30 років її існування (1883-1913). Арон Зупнік був редактором, Арон Зупнік також займався перекладами і певні його праці можуть дати уявлення про коло зацікавлення місцевої аудиторії. Так, в 1884 році була опублікована брошура Йозефа Вертгаймер “Єврейська наука і єврейське життя з особливим вирізненням євреїв, що мешкають в Австрії і обов'язків щодо Батьківщини і ближніх”¹⁰³. Газету починають публікувати одразу після відкриття друкарні, яку підтримав підприємець і маскіл Ашер Зеліг Ляутербах¹⁰⁴. Фактично

¹⁰²Penslar, D. J. (2001). *Shylock's children : economics and Jewish identity in modern Europe* (p. 374). Berkeley: University of California Press. P. 147

¹⁰³Wertheimer J. Nauka żydowska i życie żydowskie ze szczególnem uwzględnieniem żydów zamieszkałych w Austrii i obowiązków wobec Ojczyzny i bliźnich. - Drohobycz, 1884. - 34 s.

¹⁰⁴Фрідергхейм Д. Толдот га дафус га іври ба поланія. - Тель-Авів, 1950. - С.165

існували дві газети, які виходили двічі на місяць — власне “Дрогобичер Цайтунг” (“Дрогобицька газета”), присвячена здебільшого політичним та соціальним питанням і “Дрогобичер Гандельсцайтунг” (“Дрогобицька торгова газета”), метою якої було повідомляти про новини в комерції та індустрії. Очевидно такою була загальна ідея, але відмінності у змісті майже зразу стали непомітними і обидві версії газети публікували інформацію, як і про загальні питання, так і на економічні теми.

Газета виходила німецькою мовою та івритським шрифтом, що викликає асоціації з публікаціями раннях маскілів (Мозес Мендельсон здійснив переклад Біблії на німецьку мову, записану івритськими літерами). Така форма мала б полегшити сприймання тексту, зокрема в рекламах газети зазначали, що вона друкована “німецькою мовою, легкою для читання”¹⁰⁵. В ювілейному номері газети в 1912 році редактор пояснив, що вибір мови був спричинений тим, що більшість населення ще не була готова до німецької газети¹⁰⁶. В такий спосіб газета могла достукатися до широкої аудиторії тих, хто вмів читати івритські літери, але не здобув освіти в гімназії. Водночас, “Дрогобичер Цайтунг”, хоч і була першою регіональною газетою, обмежувала себе лише до єврейського населення. Тираж газети в 1896 році був досить високим — 1200 примірників. Щоб порівняти, інша місцева газета, “Кур'єр Дрогобицький” виходила тиражем 800-900 екземплярів, а “Махзікей гаДат” - газета ортодоксальних євреїв у Львові - 800 екземплярів¹⁰⁷.

Економічна складова змісту газети вирізняє її з-поміж інших видань того часу, хоча є не є домінуючою. Газета складалася з загальних публікацій з життя європейських євреїв, роздумів на економічні та соціальні проблеми (які стануть предметом детальнішого аналізу), хроніки місцевих подій, літературної частини. Досить часто в газеті публікували ціни на віск та на нафту, що було необхідним і важливим для підприємців. Про свою орієнтацію на бізнесменів редакція газети заявила в рекламі 1892 року: *“Особливо газета рекомендована на людей, пов'язаних з торгівлею, оскільки тут відбуваються важливі анонси, новини торгівлі, всі курси, стосунки всіх цінних паперів. Дуже значимою для фабрикантів, котрі займаються нафтою, парафіном і свічками є рубрика “Парафін, віск і нафта”, як містять автентичні пропозиції і повідомлення про ціни”*¹⁰⁸.

З практичної інформації, яку пропонувала „Drohobyczer Zeitung” варто згадати першу єврейську двокласну торгівельну школу, яку відкрив у 1901 році Juliusz Eisler. Програма школи включала бухгалтерію, мовні курси (німецької, польської, французької, англійської) для дорослих, ділову кореспонденцію та інше¹⁰⁹. Подібну школу відкрили в Самборі, в 1906

¹⁰⁵Дрогобичер Цайтунг//Габацелет. - 1892, 10 червня. - С.8

¹⁰⁶Zurplik A. Dreißig Jahre „Drohobicher Zeitung”//Drohobyczer Zeitung. - 1912, 29 März. - S.2

¹⁰⁷ЦДАЛ. - 146/7/4641/ - С. 207

¹⁰⁸Дрогобичер Цайтунг//Габацелет. - 1892, 10 червня. - С.8

¹⁰⁹Lokal Bericht//Drohobyczer Handels-Zeitung,—1901. —25 Oktober. - S.6

році. Школа була платна і не працювала в суботу та на єврейські свята¹¹⁰.

Мова, обсяг тиражу і зміст газети можуть дати уявлення про її аудиторію — дрібні та великі єврейські підприємці Дрогобича і Борислава. Потреба такої газети — написаної зрозумілою для євреїв мовою і насиченої, окрім бізнесової, інформацією про загальні події у єврейському світі, була зумовлена, специфікою Бориславської індустрії, де більшість учасників зберігали євреї і у 1880-х роках. Газета намагалася виходити і на міжнародний рівень, зокрема реклама, цитована вище, була розміщеною у єрусалимській газеті “ГаБацелет”, орієнтованій на мешканців Палестини.

Початковий формат газети та її декларації про “просвітницьку” мету є результатом впливів Гаскали, та її ідей про освіту, як необхідну умову адаптації євреїв до суспільства. Аудиторією просвітництва мали бути підприємці, зв'язані з нафтовим і озокеритним бізнесом. В 1880-х роках теоретичні тексти щодо ролі євреїв у економіці склали значно важливішу частину, аніж на початку ХХ століття, коли газета значною мірою зосередилася на сіоністських темах.

В програмних текстах типова для Гаскали тема звернення євреїв до продуктивних галузей економіки змінилася двома мотивами, які присутні в багатьох текстах. Першим з них була ідея раціоналізації індустрії. Перш за все, Арон Зупнік звертає увагу на необхідність рефлексії щодо торгівлі та індустрії, зокрема щодо реформ у ній. Підставою реформ мала стати професіоналізація індустрії, і подолання “випадковості” успіху. Це могло здійснюватися через освіту, як наприклад, успішний приклад закладання комерційної школи у Дрогобичі. Подолання занедбаного становища галицьких євреїв можливе через три кроки: 1) закладання комерційних та ремісничих шкіл; 2) розвиток сільського господарства; 3) створення виховних будинків¹¹¹. Походження ідей щодо професіоналізації індустрії варто шукати з одного боку в економічних теоріях Гаскали, особливо Східно-Європейської, які, намагаючись знайти вирішення для проблем відсталості і надмірної комерціалізації євреїв, пропонували професійне навчання і продуктивізацію, тобто звернення до виробничих сфер економіки (ремісництво і сільське господарство)¹¹². Іншим джерелом можуть бути сучасні Арону Зупніку праці про долю Галицької економіки, які він прагне перенести і адаптувати для єврейського читача. Переймання економічних теорій не означало звернення до польської культури, принаймні в 1880-х роках.

Зважаючи на присутність в місті важливих нафтових підприємців, постає питання стосунку газети з виразним економічним спрямуванням до місцевих бізнес еліт. Як вже було

¹¹⁰Ogłoszenia//Gazeta Samborska. - 2 września 1906. - S.3

¹¹¹Industrie und Handel// Drohobyczer Zeitung, 1883, 16 März. - P.1 В школі, закладеній поляками, вчилася 80 учнів, з яких 15 євреїв.

¹¹²Karp K. Can Economic History Date the Inception of Jewish Modernity? The Economy in Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship Between Ethnicity and Economic Life. Berghahn Books, 2013. - P.33

згадано вище, на початку газета була фінансована одним з підприємців, членом мережі магнатів Ашером Зелігом Ляутербахом. В 1884 році “Gazeta Naddniestrzańska” прямо назвала Арона Зупніка “*придворним друкарем тутешньої кліки “Hersch Goldhammer, Sender Schorr, Gartenberg i Sp.”*”¹¹³. Прихильність Зупніка до місцевих індустріалістів виявлялася в публікації статей, що пропагували захист місцевої (“heimisch”) індустрії від конкуренції та загроз. Бориславська нафтова індустрія постає як “унікальна” і єдина в Європі. Газета, наприклад, підтримала скарги щодо подвійних тарифів на експорт, які утискають місцеву індустрію¹¹⁴. Зокрема, багато уваги газета присвячувала питанню продажі озокеритних шахт наприкінці 1880-х років і закликала підприємців не продавати їх надто дешево, а також продовжувати раціональну працю, щоб зберегти унікальну індустрію¹¹⁵. В 1888 році “Дрогобичер Цайтунг” друкувала з продовженням уривки тексту “Галицька нужда” Станіслава Щепановського, перекладеного на німецьку мову¹¹⁶. Незважаючи на неоднозначне ставлення польського підприємця до євреїв, в текстах газети можна помітити його значні впливи.

Станіслав Щепановський вважав головною проблемою відсталості Галичини аграрний характер її економіки та засилля бюрократії. Лише перетворення Галичини на промисловий регіон могло вивести її зі стану стагнації. Лідерами такого перетворення мав би стати середній клас, активні люди з підприємницькими схильностями, які розуміють правила гри у економіці. Втім, таких людей, як і взагалі промислових закладів у Галичині надто мало, щоб вони могли становити хоч якийсь вплив на суспільство¹¹⁷. Одним з ключових пунктів програми Щепановського є його ставлення до євреїв. Оскільки в пошуках порятунку польські інтелектуали звертаються до соціалізму та антисемітизму, Станіслав Щепановський вважає за потрібне пояснити помилковість обидвох варіантів. Євреї, з його точки зору, є власне активною силою, якої бракує серед польського населення. Проблема полягає у їхній відокремленості від суспільства, оскільки євреї живуть “не з нами, а серед нас”¹¹⁸. Небажання ставати на польський бік було типовим закидом євреям серед польських інтелектуалів другої половини XIX століття але Щепановський окрім критики намагається зрозуміти причини такої поведінки і бачить вирішення у розширенні діяльності євреїв у економіці. Вирішення єврейського питання передусім передбачає їхню ширшу участь у промисловості. Євреї мають увійти до польського суспільства і стати корисними громадянами через свою участь у промисловості, яка дозволить їм відчутти відповідальність

¹¹³Стаття стосувалася затоплення шибів під час повені, і автор замітки стверджував що повідомлення про повінь у газеті Зупніка звідчить про проблему у „державі Гольдгаммера і спілки” Kronika, Gazeta Naddniestrzańska. №10, 1 lipca 1884, S. 6

¹¹⁴Industrie und Handel//Drohobyczer Zeitung, 1883, 4 Mai. - S.1

¹¹⁵Детальніше див. Розділ „Роль євреїв у нафтовій індустрії Борислава”

¹¹⁶Szczepanowski. S. Antisemitismus//Drohobyczer Zeitung 1888, 25 Mai, - S. 4-5

¹¹⁷ Szczepanowski S. Nedza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. - Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. - S. 71

¹¹⁸ Szczepanowski S. Nedza Galicyi w cyfrach... S. 114

за край, в якому вони живуть. Тому навіть придбання євреями земель, небезпечне для поляків з політичної точки зору, є корисним, бо допомагає формуванню групи, що усвідомлює відповідальність до свого краю. Проблема євреїв не в їхній особливій расовій, релігійній чи національній приналежності, лише в тих умовах, яке їм створило християнське суспільство¹¹⁹.

Публікація тексту Щепановського, до того ж така швидка (переклад з'явився в тому ж році, що й книжка) показує, що частина місцевої єврейської еліти усвідомлювала критику з польського боку і готова була її прийняти. Крім того, підхід Щепановського, який все ж визнавав корисну роль єврейської комерції був ближчим і зрозумілішим, аніж маскільські заклики працювати на землі.

Втім, усвідомлюючи проблеми бориславської індустрії кінця XIX століття газета не могла запропонувати конкретних кроків до їх вирішення, обмежуючись доволі загальними фразами. Характерною, наприклад, є запізнена реакція „Дрогобичер Цайтунг” на безробіття робітників у результаті видання нових законів техніки безпеки в 1898 році. Газета спершу написала про те, що без роботи залишилися касієри та наглядачі¹²⁰, підхопивши кампанію порятунку лише в 1899 року, після того, як її розпочали віденські діячі. Так само примітні спроби “Дрогобичер Цайтунг” відсторонитися від соціалістичних закликів. Ще перед тим, як історія бориславських робітників набула розголосу, редакція газети критикувала демонстрацію з нагоди 1 травня, яка стала однією з перших подібних акцій у Бориславі і рекомендувала робітникам залишатися вдома та відзначати Шабат. Участь у пішому марші з Борислава до Дрогобича не рекомендується з огляду на її небезпечність, а також тому, що єврейські робітники є більш вразливими через свою етнічну приналежність¹²¹. У квітні 1899 року Борислав відвідав представник Гірничої комісії з Кракова – Йоганн Голубек і близько 500 робітників зустріли його з вимогою ліквідувати прийняті закони. „Дрогобичер Гандельс-Цайтунг” знову застерегла єврейських робітників, щоб ті в жодному випадку не починали повстання, лише чекали, поки не покращиться ситуація¹²².

З початку XX століття “Дрогобичер Цайтунг” починає орієнтуватися радше на сіоністські теми і статті про бізнес та індустрію фактично зникають. Це пов'язане, як і зі зникненням аудиторії, через закриття численних шахт, так і з появою професійних часописів, таких як “Нафта”, німецька і польська мова яких уже не були перешкодою для нового покоління підприємців.

Для дрогобицьких підприємців другої половини XIX століття цінність

¹¹⁹ Szczepanowski S. Nedza Galicyi w cyfrach... S. 123

¹²⁰ Lokale Berichten//Drohobyczer Handels-Zeitung. –1898. –29 Juli. – S.6

¹²¹ Lokal Bericht//Drohobyczer Handels-Zeitung, –1897. –10 März –S.5

¹²² Der Oberbergrath Herr Holubek in Borislav//Drohobyczer Handels-Zeitung. –1899. –21 April. –S.1

підприємницької діяльності полягала передусім в можливості здобути високий статус у громаді, або навіть на рівні держави, як це сталося під час візиту цісаря Франца-Йосифа до Борислава. Газета “Дрогобичер Цайтунг” демонструє зростання усвідомлення необхідності реформи єврейського суспільства через професіоналізацію освіти і раціональне підприємництво, зазвичай ці ініціативи не набували ширшої популярності. Джерелами ідей продуктивізації єврейської економіки були як і Гаскала, так і економічні теорії польських економістів. Характерно, що реальні ініціативи щодо професійної освіти походили від закордонних організацій, таких як “Альянс Ізраеліт Універсаль”, а не від місцевих підприємців, діяльність яких була зосереджена на більш традиційній благодійності.

в) економічна емансипація євреїв

Роль євреїв у індустріалізації часто залишалася обмеженою, що викликало сумніви щодо ролі євреїв у капіталізмі та сучасному світі, оскільки капіталізм часто не пов'язували з комерцією¹²³. Приклад нового промислового міста і ролі євреїв у змінах, що наступали в ньому, привертала увагу місцевої преси, а також теоретиків і змушував ще раз замислитися над тим як індустрія змінювала євреїв, а євреї індустрію.

Напади “Gazeta Naddniestrzańska” на членів місцевих бізнес-еліт можна було б сприйняти як антисемітизм, однак якщо дивитися на них в ширшому контексті, то помічаємо, що критика єврейських підприємців була частиною ширшої програми емансипації євреїв. Схоже, як і “Strażnica” “Gazeta Naddniestrzańska” намагалася з'ясувати способи вирішення “єврейського питання”, в якому можна виділити дві складові — 1) “асиміляцію” в польську культуру (яка була радше акультурацією) 2) економічну емансипацію. Важливість єврейського питання, а зокрема його економічної складової для редакції, підкреслює те, що вони з'являються вже в програмних статтях перших номерів. Згідно з точкою зору редакції, домінація єврейської буржуазії і єврейського капіталу у торгівлі Польщі була спричинена кількома факторами — швидкості єврейського розуму, характерові та помилковому минулому законодавству. Проблема євреїв полягає також у релігії, в якій також закладена ідея окремішності “єврейської раси” і яка впливає на їхню відокремленість в економіці. Однак емансипація і “uspołecznienie” також має відбуватися, насамперед, в економічній сфері і може наступити через появу єврейського пролетаріату, який все більше відступатиме від релігії, відчуваючи її несправедливість. Тому в своїй програмі газета вважала за необхідне орієнтуватися на єврейський робочий клас в боротьбі проти капіталізму¹²⁴.

¹²³Karp, Jonathan. *The Politics of Jewish Commerce: Economic Thought and Emancipation in Europe, 1638--1848*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 265

¹²⁴ Al. Nieco w kwestyi żydowskiej//Gazeta Naddniestrzanska, №2, 1 Marca 1884, S.1

Поява такого тексту в контексті Дрогобича 1884 року була пов'язана з живим прикладом єврейських “пролетарів” та капіталістів у сусідньому Бориславі. Тема бориславських робітників, зокрема євреїв регулярно з'являлася на сторінках газети, в статтях чи звітах про нещасні випадки на шахтах¹²⁵.

Продуктивна праця була також важливою складовою сіоністських програм. Хоча перші рухи сіоністів у Дрогобичі в 1880-х роках можна назвати радше протосіоністськими, вони можуть дати нам уявлення про використання місцевих прикладів. “Gazeta Naddniestrzanska” в 1888 році опублікувала ряд статей Сало Хаймберга під назвою , які заторкували питання єврейської еміграції до Америки, однією з причин якої було погане економічне становище. Фабрична праця витісняла єврейських ремісників, а брак землі не дозволяв займатися рільництвом. Програма Хаймберга включала відкриття фахових шкіл для євреїв та вивчення ними польської мови¹²⁶.

Висновки

Участь євреїв в нафтовому бізнесі поступово розширювали їхні способи сприйняття себе. Їхні саморефлексії на економічну тему демонструють широкий спектр реакцій від прийняття бізнесу, як неминучого зла, необхідного для прожитку, використання багатства для підвищення свого соціального статусу до спроб знайти особливий економічний шлях для євреїв, щоб покращити їхнє становище. Місцевий контекст давав можливість теоретикам використати Борислав та Дрогобич як приклад для підтвердження власних теорій.

Ідентичність єврейських підприємців першого покоління сформувалася під впливом Гаскали та спроб емансипації австрійського уряду. Покоління перших здобувачів, серед них Моше та Лазар Гартенберги, Мендель Самуелі, Йозеф Шор, Ашер Зеліг Ляутербах, Абель Апфель були прихильниками німецької моделі акультурації, лояльними до імперії. Їхня діяльність в нафтовидобувному промислі була одним зі способів задекларувати цю лояльність. Поступова зміна

¹²⁵ Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота*. - Київ: Критика, 2006. – С.291

¹²⁶ Heimberg Salo. „Ojczyźnie” organowi towarzystwa „Agudas Achim” (wasz i nasz program)// Gazeta Naddniestrzanska. №6, 15 Marca 1888, S. 2